

חזרת פועל וקבלן השוואת הסוגיה בשני התלמודים

ראשי פרקים

מבוא

ב. ניתוח המקורות התנאיים

ג. ניתוח הסוגיה הבבליית

ד. ניתוח הסוגיה הירושלמית

ה. המסקנות העולות מהירושלמי

מבוא

כידוע, היחס בין מימרות¹ המיוחסות לחכמים שונים ובין דעות המיוחסות לחכמים שונים בשני התלמודים, מגוון מאוד (כגון מעשים או באור לשיטת חכם מסויים). לעיתים דומות המימרות המקבילות בתוכנן ובסגנון בשני התלמודים, וחלקן אף זהות לחלוטין. אף כשקיימים הבדלים בתוכן ובסגנון בין המימרות המקבילות בשני התלמודים, בכמה מקומות ההבדלים זעירים, וברור כי המימרא ביסודה היא אותה מימרא בשני התלמודים, למרות שישנום פרט אחד או רבים שהשתנו בתוך המימרא בין תלמוד לתלמוד.

עצם קיומו של חומר מקביל מספק יסודות חשובים לצורך הערכת טיבה של המסירה. ההשוואה עם התלמוד הירושלמי חשובה ביותר, מכיוון שתלמוד זה עשוי להביא עדויות מהימנות יותר לדעתם של אמוראי ארץ ישראל, שהרי נערך בסמוך להם במקום ובזמן, ולענ"ד תלמוד זה בדרך כלל מביא עדויות מהימנות יותר אף לאמוראי בבל² כיוון שנערך בסמוך להם בזמן, לעומת הבבלי שעריכתו טופלה על ידי דורות רבים, ואשר על כן לעיתים המימרא בצורתה הסופית שונה מהמימרא האותנטית. מטרת המאמר היא להציב דוגמה לסוג לימוד המשווה את החומר המקביל בשני התלמודים, ולהראות אילו מסקנות לימודיות עולות מניתוח המקבילות³. הדוגמה שנבחרה היא אחת הסוגיות שנלמדו השנה בשיעור ירושלמי.

1. מימרה מקבילה היא מימרא בתלמוד האחד שיש לה דמיון מה בתלמוד האחר, בין אם דמיון בתוכן ובין אם בסגנון, בין אם באופן מלא ובין אם באופן חלקי, ואף אם היא מיוחסת בתלמוד האחר לאמורא אחר.

2. דוגמה לכך היא דעת רב בסוגייתנו כמבואר בהמשך המאמר.

3. בנוסף, במקרה שיש הבדלים בין התלמודים ננסה לנתח ולשחזר כיצד ומדוע ארעו השינויים, ונעיר על כך בהערות השוליים. נעיר כאן שנקודות מאוד חשובות במאמר נכתבו רק בהערות השוליים, ואף כאלו הקשורות לשוני בין הירושלמי לבבלי (למשל הערות 14 ו-16). למרות חשיבותן בחרתי שלא לכותבן בגוף המאמר, כדי לא להפריע לקריאה רציפה של עיקר הסוגיה.

א. ניתוח המקורות התנאיים

“השוכר את האומנין וחזרו בהם ידם על התחתונה, אם בעל הבית חוזר בו ידו על התחתונה” (משנה פ”ו משנה ב).

מפשט המשנה ניתן להסיק שני דברים:

- א. נראה שאין חילוק בין סוגי האומנין, כלומר בין פועל לקבלן, וכולם נכללים בכלל ‘אומנין’⁴.
 - ב. אין כלל שאלה על עצם החזרה, וברור בתור נתון בסיסי שכל צד יכול לחזור בו. החידוש של המשנה הוא, שמי שחוזר משלם על כך וידו על התחתונה. על ההיסק השני יש לדון, האם ‘מותר’ לו לחזור מבחינה מוסרית, שהרי נראה שמקרה זה גרע לכאורה מדין ‘מי שפרע’⁵ שם עדיין לא חל הקניין, משא”כ כאן שכבר החל בעבודה, ובודאי שיש כאן לפחות בעיה של מחוסר אמנה⁶.
- בברייתא המובאת בתלמודים וכן בתוספתא מצאנו מחלוקת בין ת”ק לר’ דוסא⁷:

“במה דברים אמורים - שלא התחילו במלאכה, אבל התחילו במלאכה - שמין להן מה שעשו. כיצד? קבלו קמה לקצור בשני סלעים, קצרו חציה. והניחו חציה, בגד לארוג בשני סלעים, ארגו חציו והניחו חציו - שמין להן את מה שעשו. היה יפה ששה דינרים - נותן להן סלע, או יגמרו מלאכתן ויטלו שני סלעים. ואם סלע - נותן להם סלע. רבי דוסא אומר: שמין להן מה שעתידי להעשות, היה יפה ששה דינרים - נותן להם שקל, או יגמרו מלאכתן ויטלו שני סלעים. ואם סלע - נותן להם סלע” (בבלי עו ע”ב).

בפשטות נראה, כי המחלוקת של ר’ דוסא ות”ק היא דווקא בקבלן (קמה לקצור בשני סלעים...), שלדעת ת”ק יד הקבלן החוזר בו על העליונה, ולדעת ר’ דוסא על התחתונה. גם ת”ק וגם ר’ דוסא לא התייחסו למקרה בו בעל הבית חוזר בו, וכן לא התייחסו לפועל. יש להניח שלגבי בעל הבית סברו כמשנה שכל החוזר בו ידו על התחתונה, שזו הסברה הבסיסית בסוגיה. בנוגע לחזרת פועל, ניתן להסיק שמכך שחלקו ת”ק ור’ דוסא דווקא בקבלן, לכו”ע בחזרת פועל תהיה ידו על העליונה⁸.

4. וכן הרישא ‘הטעו זה את זה’ עוסקת בפשטות בשניהם, עיין בירושלמי כאן שמוכח כך.

5. עיין בבא מציעא מ”ד ע”א: “מטלטלין קונין את המטבע, מטבע אינו קונה את המטלטלין (זה הכלל): כל המטלטלים קונין זה את זה. כיצד? משך הימנו פירות ולא נתן לו מעות - אינו יכול לחזור בו, נתן לו מעות ולא משך הימנו פירות - יכול לחזור בו. אבל אמרו: מי שפרע מאנשי דור המבול ומדור הפלגה הוא עתיד להפרע ממי שאינו עומד בדבורו...”. הכוונה היא שמקללים אותו בבי”ד כפי שמדבר בהמשך הסוגיה ובשו”ע חו”מ סי’ רד סעיף ד.

6. ונראה לומר שבכל מקרה שידו על העליונה אז מותר לו לחזור בו לכתחילה, וכאשר ידו על התחתונה אז ודאי שמבחינה מוסרית אסור לו לחזור, שלא גרע מ’מי שפרע’ או מ’מחוסר אמנה’.

7. תוספתא ב”מ פ”ו ה”א (ליברמן), ירושלמי פ”ו ה”א, ובבלי מצויין בגוף המאמר. יש שינויי גרסא בדברי ר’ דוסא, אך לא ניכנס אליהם, כיוון שבכל המופעים של ברייתא זו ברור שהמחלוקת הבסיסית בין ת”ק לר’ דוסא היא אם ידו של הקבלן החוזר בו על העליונה או על התחתונה.

8. אמנם, יתכן גם להיפך שחלקו גם בקבלן וגם בפועל, והברייתא השמיעה לנו את כחו של ת”ק שאפי’ בקבלן ידו על העליונה, אך זה דוחק כיוון שלא ברור מדוע להשמיט פועל ולגרום בכך לספק שמא אינו בכלל דין זה.

לפי ביאור זה ישנה אי התאמה בין הברייתא למשנה. לדעת המשנה כל מי שחוזר בו ידו על התחונה, לעומת זאת לת"ק דברייתא הכלל שכל החוזר ידו על התחונה שייך רק בבעה"ב ולא באומנין, ולדעת ר' דוסא הכלל של כל החוזר שייך רק בקבלן אך לא בפועל⁹.

ב. ניתוח הסוגיה הבבליית

"אמר רב: הלכה כרבי דוסא.

ומי אמר רב הכי? והאמר רב: פועל יכול לחזור בו אפילו בחצי היום!

וכי תימא: שאני ליה לרבי דוסא בין שכירות לקבלנות, ומי שאני ליה? והתניא: השוכר את הפועל, ולחצי היום שמע שמת לו מת או שאחזתו חמה, אם שכיר הוא - נותן לו שכרו, אם קבלן הוא - נותן לו קבלנותו. מני? אילימא רבנן מאי איריא שמע שמת לו מת או שאחזתו חמה, דאניס, כי לא אניס נמי - הא אמרו רבנן יד פועל על העליונה! אלא לאו - רבי דוסא היא, ושמע מינה: לא שאני ליה לרבי דוסא בין שכירות לקבלנות. - אמר רב נחמן בר יצחק: בדבר האבוד ודברי הכל.

תנן: כל המשנה - ידו על התחונה, וכל החוזר בו - ידו על התחונה. בשלמא כל המשנה ידו על התחונה - דסתם לן תנא כרבי יהודה. אלא כל החוזר בו ידו על התחונה לאתויי מאי? לאו לאתויי פועל וכרבי דוסא?

אלא, רבי דוסא תרתי קאמר, ורב סבר לה כוותיה בחדא ופליג עליה בחדא. איבעית אימא: כל החוזר בו ידו על התחונה - לכדתניא: כל החוזר בו - כיצד? הרי שמכר שדה לחבירו באלף זוז - ונתן לו מעות מהן מאתים זוז, בזמן שהמוכר חוזר בו - יד לוקח על העליונה, רצה - אומר לו תן לי מעותי, או תן לי קרקע כנגד מעותי. מהיכן מגביהו - מן העדית. ובזמן שלוקח חוזר בו - יד מוכר על העליונה, רצה - אומר לו: הילך מעותיך, רצה - אומר: הילך קרקע כנגד מעותיך. מהיכן מגביהו - מן הזיבורית" (בבא מציעא דף עז ע"א).

הסוגיה הבבליית מציבה לפנינו שתי מימרות של רב. בראשונה פסק רב שהלכה כר' דוסא, ובשניה שפועל יכול לחזור בו בחצי היום.

לאור הניתוח של המקורות התנאיים בגמרא, נראה ששתי המימרות עולות בקנה אחד. הלכה כר' דוסא בכך, ש'ידו על התחונה' עוסקת בקבלן, והפסיקה שפועל יכול לחזור בו (וממילא ידו על העליונה) עוסקת בפועל.

בעלי הסוגיה הבינו בתור עמדת פתיחה ששתי המימרות סותרות¹⁰, ושר' דוסא עסק גם בפועל, אך מיד הציעו את ההצעה המתבקשת מניתוח המקורות, שר' דוסא עסק בקבלן, ודברי רב שיכול לחזור דנים בפועל.

על כך התקשו בעלי הסוגיה קושיה צדדית מהסיפא של המשנה, שפשוט להם שהיא כר' דוסא ולא כדעה שלישית שאינה ר' דוסא או ת"ק. הם הקשו מה בא לרבות הניסוח 'כל החוזר בו ידו על התחונה', ועקב כך הציעו שתי הצעות:

9. ניתן ליישב ולהעמיד את המשנה כר' דוסא, ושאינן היא עוסקת בפועל אלא רק בקבלן, וכפי שיוצע בהמשך בשני התלמודים, אך לענ"ד אין זה הניתוח הפשוט של היחס בין המשנה לברייתא.

10. נעיר בהערת אגב שמעצם ההעמדה של שתי המימרות כסתירה, נראה שפשוט לבעלי הסוגיה שמה שרב חידש שיכול לחזור אין הכוונה רק לעצם החזרה, ורב חידש רק שיכול לחזור אך לא עסק בשאלה הממונית, אלא חידשו קשור גם למשמעות הממונית שאינו מפסיד כלום בכך שחוזר ואין ידו על התחונה, כשם שר' דוסא עסק בשאלה הממונית.

האחת, שאכן ר' דוסא עסק גם בפועל, אך רב פסק כמותו רק בקבלן. לפיכך הריבוי בסיפא של 'כל החזור' הוא לרבות פועל, שאף הוא 'ידו על התחתונה'. לפי הסבר זה, יוצא שרב חולק על כל התנאים. אולם, הצעה זו דחוקה כיוון שקשה לדמיין שרב שבא לפסוק הלכה, לא סייג את דבריו ואמר שפסק כר' דוסא רק בעניין אחד ולא לגמרי. היינו מצפים שרב יפרש את דבריו ויאמר 'הלכה כר' דוסא בפועל', או משהו מעין זה. ההצעה השנייה, חוזרת להצעה הראשונה שאכן ר' דוסא עסק רק בקבלנות, והמשנה כמותו. הריבוי 'וכל החזור' לא בא לרבות פועל, אלא דין אחר בענייני מכר. יש לתמוה על בעלי הסוגיה, מדוע היה צריך לדחוק שהמשנה כר' דוסא, ולא להציע שהמשנה היא לפי דעה שלישית העוסקת הן בפועל והן בקבלן - לא כר' דוסא שחלק בפועל, ולא כת"ק דברייתא שחלק גם בפועל וגם בקבלן? ניתן להסביר שלבעלי הסוגיה היה מוזר שהברייתא מתעלמת מהדעה הכתובה במשנה, ולכן הניחו שהמשנה חייבת להיות כאחד מהדעות בבריתא, והקרוב ביותר לדעת המשנה הוא ר' דוסא.

ג. ניתוח הסוגיה הירושלמית

כאמור, גם בירושלמי מובאת הברייתא בה חולקים ר' דוסא ות"ק בחזרת קבלן, האם ידו על העליונה או התחתונה. בדומה לבבלי, מיד אחר הברייתא מובאת פסיקת ההלכה:

"... ר' ירמיה בשם רב הלכה כר' דוסא" (ירושלמי ב"מ פ"ו ה"א).

בהמשך (הלכה ב') מובאת מחלוקת אמוראים בין רב לר' יוחנן. מחלוקת זו נסובה כנראה על המשנה שהובאה לעיל (פ"ו מ"ב) בעניין חזרת האומנין או בעה"ב, שם נאמר שידו של החזור על התחתונה:

"רב אמר: 'כי לי בני ישראל עבדים' - אין ישראל קונין זה את זה.

אמר רבי יוחנן: עבד עברי היא מתניתא.

על דעתיה דרב בין פועל בין בעל הבית יכול לחזור בו, על דעתיה דרבי יוחנן פועל יכול לחזור בו ולא בעל הבית" (ירושלמי שם ה"ב).

כדי להבין את מחלוקת רב ור' יוחנן יש להבין את הפרשנות למחלוקת שניתנת ע"י בעלי הירושלמי ('על דעתיה...'). לפי הירושלמי מחלוקת רב ור' יוחנן היא האם בעל הבית יכול לחזור בו. כבר הערנו כדבר פשוט בניתוח המשנה, שפשיטא שגם האומנין וגם בעה"ב יכולים לחזור בהם, אלא המשמעות של יכול/לא יכול לחזור היא, האם מי שחוזר בו ידו על העליונה. כלומר לפי ניתוחנו ברור שמחלוקת רב ור' יוחנן היא האם כשבעל הבית של פועל חוזר בו, ידו על העליונה.

יש לבדוק כיצד האמוראים (רב ור' יוחנן) מסתדרים עם המשנה. הרי ההקשר של מחלוקת האמוראים הוא המשנה, ובמשנה כתוב במפורש שאומנין ובעה"ב החוזרים בהם ידם על התחתונה, וכיצד זה מסתדר עם שיטת שני האמוראים שפועל שחוזר ידו על העליונה, ועם שיטת רב שבעה"ב שחוזר בו ידו על העליונה?

מכאן מוכח שגם הירושלמי - בדומה לבבלי - הביין שכל הסיפא במשנה עוסקת בקבלן¹¹ ולא בפועל (כלומר אין דעה שלישית בתנאים הסוברת שפועל החוזר בו ידו על התחונה). לכן אין שום חפיפה בין המשנה העוסקת בקבלן, למחלוקת האמוראים העוסקת בפועל.

לפי זה מתפרשים דברי רב באופן הבא: 'כי לי בני עבדים', כל מה שכתוב במשנה שכל החוזר ידו על התחונה נכון ביחסי מעביד-קבלן, אך ביחסי מעביד-פועל אין עבדות ושעבוד בשום צד, אלא מי שחוזר ידו על העליונה¹²!

ר' יוחנן חולק ואומר 'בעבד עברי היא מתניתא', היינו שהפסוק¹³ קאי רק בעובד-בפועל ולא ביחס למעביד, ולכן מעביד שחוזר בו, אפילו אם הוא מעביד של פועל - ידו על התחונה.

ד. המסקנות העולות מהירושלמי

מניתוח הסוגיה בירושלמי עולות המסקנות הבאות:

1. אין דעה בתנאים שחולקת על ת"ק ור' דוסא וסוברת שפועל שחוזר ידו על התחונה, ולכן יש לפרש את המשנה כעוסקת בקבלן ולא בפועל¹⁴.

2. לאור מה שכתבנו בסעיף 1, שאין דעה תנאית הסוברת שפועל החוזר בו ידו על התחונה, עולה שר' דוסא עסק רק בקבלן. כלומר, בהבנת ר' דוסא נראה ברור שההבנה המקורית היא כאפשרות השניה¹⁵ שהציע הבבלי לשוב הסתירה בדברי רב, ולא כאפשרות הראשונה שכבר הצבענו על הדוחק שבה, ולפיה רב פסק כר' דוסא רק למחצה.

3. מתברר שדעת רב המוכרת לנו בבבלי, היא בעצם דעת ר' יוחנן בירושלמי. רב עצמו הרחיק לכת אף יותר מכך, שגם כשבעל הבית של פועל חוזר בו ידו על העליונה¹⁶!

11. וכן פרש כאן הגר"ש ליברמן בפרושו לכת"י אסקוריאל עמ' 164 ד"ה בעבד עברי.

12. יש לעיין מה הסברה בדברי רב, וכי אם ידו של בעל הבית על התחונה פרושו שהוא עבד? נראה שרב סובר שהתורה חייבת לתת יחס סימטרי לחוזה העבודה. אם כדי להדגיש שבפועל הוא עבד רק כלפי שמיא, התורה קובעת שידו על העליונה, אז הצדק הוא שגם במקרה ההפוך שבעל הבית חוזר בו ידו תהיה על העליונה.

13. עיין פרושו של הגר"ש ליברמן לכת"י אסקוריאל, שהעיר שהמילה 'מתניתא' היא לא בדווקא - שהרי ר' יוחנן מתייחס לדברי רב ולא למשנה, אלא כוונתו לפסוק שעוסק בעבד - בעובד ולא במעביד, כאמור בפנים המאמר.

14. הירושלמי לא מתייחס לשאלת הבבלי אם כן מה בא לרבות 'כל החוזר'. הסיבה לכך היא פשוטה, שאין דרכו של הירושלמי לשאול שאלות מסוג זה (וכמו כן לא ישאל אף פעם כל לרבווי מאי, או מניניא למיעוטי מאי...). הסיבה שאין דרכו לשאול שאלות מסוג זה היא שבעיני הירושלמי לגיטימי שהמשנה תצביע על הכלל אחרי הצגת הפרטים כדי לחדד את ההבנה, אף שאין בקביעת הכלל שום חידוש הלכתי, אלא רק התמקדות ברעיון. ממילא אין צורך לדחוק ולומר שהירושלמי יכול לתרץ כתירוץ שמופיע בבבלי בסוף ש'כל החוזר' לרבווי 'הרי שמכר שדה...!'

15. שבעצם הוצעה כאפשרות הראשונה, אך בתחילה נדחתה, מכח השאלה מה החידוש בסיפא של המשנה 'כל החוזר'.

16. על פשר הסתירה בדעת רב בין התלמודים ניתן להציע שני כיוונים. הראשון, שבמשך כל הדורות בו הועברו דברי רב בע"פ בבבל נשתבש החידוש העיקרי של דברי רב שהיה שאפי' בע"ב של פועל ידו על העליונה, וחשבו שהחידוש הוא על הפועל עצמו שידו על העליונה. השינוי קרה אולי כיוון שעלתה האפשרות שיש מי שסובר שיד פועל על התחונה (בר' דוסא), ולכן חשבו שרב בא לשלול אפשרות כזו. הרי לנו דוגמה בה דברי אמורא בבלי נשתמרו במתכונתם המקורית דווקא בירושלמי ולא בבבלי! (לא מסתבר שהירושלמי הוא השיבוש, כיוון שהירושלמי פורס לפנינו יריעה רחבה וברורה יותר, ומזכיר מחלוקת בין רב לר' יוחנן, לעומת הבבלי שפורס לפנינו חומר חלקי בלבד, רק את דעתו של רב ולא מכיר דעה החולקת עליו, ולכן מסתבר שגם המיקוד של החידוש בדעתו של רב השתבש). לחילופין יתכן שיש לפרש גם בבבלי את כוונת רב לאו דווקא לפועל, אלא ליחסי פועל-מעביד, ששניהם אם חזרו ידם על העליונה, ואפילו בעל הבית!

לאור הירושלמי (שנחלקו רב ור' יוחנן בהיקף החידוש בפסוק 'כי לי בני עבדים'), ניתן גם להבין את סברת ת"ק דר' דוסא, הסובר שגם קבלן החוזר בו ידו על העליונה. לדעתו היקף החידוש גדול יותר, והפסוק 'כי לי בני עבדים' כולל גם יחסי קבלן-מעביד. נראה, שגם בשיטתו זו יש לדון¹⁷ האם הקבלן מקבל יחס מועדף מבעה"ב, ובעה"ב של קבלן ידו על התחונה אם חוזר בו, או שלדעת ת"ק התורה תו"ר. ה על יחס סימטרי, וגם אם יחזור בו בעל הבית של קבלן ידו תהיה על העליונה.

17. ורב ור' יוחנן חלקו רק בשיטת ר' דוסא, כיוון שהיא נפסקה להלכה.